

LINGUA LITERARIA E GALEGO POPULAR EN DÍAZ CASTRO

Xosé Luís Regueira Fernández

1. INTRODUCCIÓN

Nestes últimos meses produciuse arredor de Díaz Castro un fervedoiro de traballos e de iniciativas creadoras. Estudos sobre a súa vida, edicións e meritorias análises da súa obra: Armando Requeixo, Luís González Tosar, Segundo Pérez, Carmen Blanco, por citar os máis sobranceiros. E tamén comentarios e artigos, blogs e chíos, vídeos e músicas diversas, que nos mostran que segue a ser unha figura vixente e actual, do noso presente, porque é verdadeiramente un clásico da literatura galega.

Moito se leva dito xa sobre a súa obra, e tamén algo sobre a lingua. Nalgunhas destas achegas e comentarios seguen estando presentes, aínda, expresións como “poeta dos Vilares”, “poeta chairego” e outras semellantes. E si e non. Porque é verdade que é dos Vilares, é certo que é chairego, pero é sobre todo galego e universal. E esta dimensión tamén se pode ver a través da lingua con que escribe os seus poemas.

É opinión estendida que Díaz Castro elabora unha alta poesía usando a “lingua humilde dos seus paisanos”, a “fala dialectal da Terra Chá” ou, dixeron outros, a “fala popular chairega e brañega”. Nesta alocución vou atreverme a contradicir esta idea e tratar de mostrar que Xosé María Díaz Castro escribía nunha lingua literaria moi depurada e con trazos de fonda personalidade. Aínda que tamén é verdade que a súa vontade de autenticidade e de proximidade está firmemente declarada no emprego que fai dos recursos lingüísticos. Referireime de maneira particular ao libro *Nimbos*, que foi o que el publicou e corrixiu para a edición de maneira definitiva en 1989 (cito pola terceira edición, Díaz 2014a)¹.

2. A LINGUA LITERARIA EN NIMBOS

Do galego literario, e non da fala chairega, é unha das palabras clave de todo o libro *Nimbos*, e que expresa un dos motivos temáticos centrais da súa obra: *lus*, con seseo

1 Omíto indicar páxina e liña de cada exemplo para evitar a acumulación de números e facilitar a lectura.

final, que aparece 30 veces neste poemario; coma tamén outra palabra importante: *crus*. Este trazo si se encontra en falas próximas, e nos mapas do ALGa (1999: mapas 172-174) mostran que Guitiriz se encontra xusto na fronteira deste fenómeno. Nesta localidade rexístrase a forma *cruz* (con [θ] final), mentres que ao outro lado da divisoria da provincia da Coruña si aparece *crus* (con [ʃ]). Pero estas eran palabras correntes no galego literario, mesmo en autores coma Fole ou Otero Pedrayo, que son de fóra da área en que se escoita esa pronuncia (TILG s.v. *lus*, *crus*).

Seguindo un uso moi frecuente na época en que escribe, usa o adverbio *eiquí* (*Eu deixo eiquí os nimbos, coma cinza de rosas...*) e *veleiquí*, no poema titulado precisamente “Veleiquí os homes”. Da mesma maneira, escolle o galego común *nós* e *vós*, e non *nosoutros* e *vosoutros*, as formas da área lingüística mindoniense, na que se encontran estas terras (ALGa 1995, mapas 146, 152; Fernández Rei 1990: 75). Tamén era corrente no galego escrito da época o arcaísmo *outo*, por *alto* (TILG, s.v. *outo*, *outos*, *outa*, *outas*); e a esa mesma tradición textual pertencen formas adaptadas coma *arquiteitura* ou *traxeito*, co tratamento habitual para o grupo culto –*ct*– na literatura e o ensaio anteriores a 1975. Mais neste último exemplo xa encontramos unha característica diferencial de Díaz Castro respecto doutros escritores do seu tempo, e que revela o seu fino criterio lingüístico. Na época en que escribe e en que publica *Nimbos*, as formas que se escribían para esta palabra era *traieito* ou *traieuto*, que son adaptacións do castelán *trayecto*. Pero Díaz Castro evítalo. O Tesouro Informatizado da Lingua Galega (TILG, lema *traxecto*) mostra que esta é a primeira ocorrencia deste cultismo que non é adaptación do castelán *trayecto*, con só unha excepción: un exemplo illado no *Mitteleuropa* de Risco, que escribe *traxecto* (mais sete liñas máis adiante dúas veces *traieuto*, Risco 1934: 73-74). Unha proba do coñecemento e de criterio lingüístico de Díaz Castro.

De feito, en todo o libro non encontramos castelanismos, nin sequera aqueles máis habituais na fala cotiá, con moi escasas excepcións (coma *pinos*, seguramente por razón métrica, pois tamén emprega *piñeiros*). Acode ás formas da lingua literaria, e escribe *Deus*, e *adeus*, formas recuperadas para o estándar actual; e tamén *Galiza*, outro arcaísmo recuperado para a lingua literaria, por dúas veces no poema emblemático “Penélope”: *Un paso adiante e outro atrás, Galiza...*, onde rima con *espreguiza*, mais tamén noutros lugares, coma en “Coma brasas”:

¡Galiza en min, meu Deus, pan que me deron,
leite e centeo e sono e lus de aurora!

Tamén en “Penélope”, escolle a forma *chuva*, para rimar con *uva*, cando esta palabra só se documenta nalgúns puntos da península do Morrazo (ALGa 1999, mapa 379), ademais de ser a forma do portugués estándar. Pero é sobre todo unha

palabra que está na lingua literaria, e que emprega, entre outros, o seu amigo Aquilino Iglesia Alvariño (TILG, s.v. *chuva*). E con isto hai que poñer en relación *rosto*, forma tamén do portugués, pero que era de uso frecuente na literatura da época, en escritores coma Carballo Calero, Cunqueiro, Otero Pedrayo ou Blanco Amor, por citar algúns (TILG, s.v. *rosto*, *rostos*). Nunha carta a Luís González Tosar, a propósito das correccións á edición definitiva de 1989 que aquel estaba preparando, Díaz Castro (2014b: 139) xustifica manter esta forma por ser “unha preferencia particular miña, baseada na asociación fonética con outras palabras”. Resulta interesante comprobar que na versión publicada uns anos antes na *Escolma* de Fernández del Riego (1955: 283) escribira: *dareilles caras, pra que se conozan...* mais en *Nimbos* cambiouna por *rostos*. Razóns estéticas, coñecemento fondo do galego escrito e criterio rigoroso.

De maneira que o que acabo de expoñer vén corroborar o que xa apuntara no libro en homenaxe a Díaz Castro que a Asociación Cultural Xermolos lle organizou no ano 1987, con Alfonso Blanco Torrado á fronte, quen tanto fixo polo coñecemento da súa figura e das súa obra (Regueira 1987); e vén ilustrar tamén a idea expresada por Luís González Tosar (2014: 12), no prólogo da súa edición de *Nimbos*, de que “a súa linguaxe é moi rica e vai máis alá do torrón chairego”. Isto pode deducirse do extremo coidado e atención que o autor pon en cada detalle da lingua e que unha análise detida pon á luz, pero, ademais, queda fóra de calquera dúbida nas cartas dirixidas a Francisco Fernández del Riego, cando preparaba a publicación de *Nimbos* en 1960, e a Luís González Tosar, con motivo da edición que este estaba a realizar en 1989, e que foron publicadas por Armando Requeixo no *Epistolario* (Díaz 2014b). Nunha carta a González Tosar, a propósito das galeradas da súa edición de *Nimbos*, o poeta rexeita algunhas propostas de corrección, atendendo sobre todo a razóns de ritmo e de cómputo métrico. E, de maneira reveladora, no poema “Veleiqué os homes” indica: “cambio agora ‘chucha’ por ‘beixo’, por ser ‘chucha’ demasiado localista e vulgar” (140). Porque el está a usar unha lingua que é excelsamente literaria, coidada e depurada, non localista e nada vulgar.

3. GALEGO POPULAR

Dito isto, a idea de que Díaz Castro, como poeta e como persoa, ten unha fonda vinculación coa xente e coa lingua dos Vilares e de todas estas terras, é unha evidencia que non necesita ser demostrada. A súa poesía, universal, está construída a partir de elementos e motivos do seu contorno máis inmediato, das súas vivencias e experiencias, do mundo que coñecía de maneira directa. Os seus poemas están, moitos deles, xeograficamente localizados: Arxán, Ponte Gafín, Porto Muíño, e máis alá Parga e A Pastoriza, A Corda, ou a romaría do Carmio

no Buriz. A toponimia sitúa as súas experiencias e emocións nunha xeografía concreta, próxima e familiar.

Da mesma maneira, e sempre dentro desa lingua literaria da que falei antes, hai unha procura de proximidade e de autenticidade expresada, fina pero firmemente, a través da lingua. Como afirma nunha carta a Fernández del Riego (Díaz 2014b: 69), “En el léxico y en la ortografía siempre he querido ajustarme, en lo posible, al lenguaje y la prosodia del pueblo, particularmente de mi comarca natal”. Así, esta proximidade maniféstase, de maneira clara e aberta, a través do uso do léxico concreto, dos nomes das cousas, que son sempre, agora si, os que se empregan nestes confíns da Terra Chá: *budio* ‘bidueiro’, *ameneiro*, *enxerir*, *falopa*, *moular*, *alumar*, *cómbaro*, *cadullo*, e tantas outras, aínda que algunhas destas voces son máis xerais e dinse en áreas máis ou menos extensas (Regueira 1987: 99-101). Eu, que comparto con Díaz Castro todo este léxico na miña lingua nativa, entendo o significado e percibo as connotacións cando leo os sintagmas *noite cecha*, ou *esta tarde tan cenxa*. Mais estes dous adxectivos non están no dicionario, non son xerais. E por iso Díaz Castro insistía en poñer, e en manter, un vocabulario explicativo destas voces. Coas palabras da súa terra e da súa vida fala para os galegos e para o mundo todo, e quere ser entendido.

Esa fidelidade amósase tamén nas eleccións morfolóxicas, coma os plurais de *animás*, *corazós*, *cañós*, ou a terminación de *mau* e *grau*, na flexión verbal (*Doinos: ¡Doinos a póla, / pro seguimos cernando!*), en pequenos detalles fonéticos, coma a vogal inicial de *urizados* ou a de *hirexe*, ou o thetaísmo de *enxizgo* e *ezquina* (modificado en *esquina* na edición definitiva), en moitos outros detalles que sería longo enumerar aquí e que poden consultarse en Regueira (1987).

Para deixar constancia da finura, do coidado e da precisión con que traballa a lingua, referireime brevemente a unha cuestión que vai máis alá da lingua escrita. Porque esta é unha poesía que non se pode ler “ortograficamente”, letra por letra. Hai que lela desde o coñecemento fondo e auténtico da prosodia propia dos falares populares destas terras, que é tamén a prosodia auténtica do galego todo. Desta maneira, unha persoa que teña o galego como lingua de seu non precisa acudir a cómputos silábicos para pronunciar, poño por caso:

[...] ¡Ai laio
sobre o escombros dun soño
que non se erguerá máis!
(Cova alumada)

onde as elisións, necesarias por prosodia, e por métrica, fan que en “sobre o escombros” de tres vogais gráficas só se pronuncie unha. Todo o poemario está elaborado

de maneira que as elisións e contraccións que son habituais na fala teñan tamén que facerse nunha lectura adecuada do poema. É galego escrito, sen dúbida, e galego literario, pero sempre co son da lingua resoando dentro da cabeza, e do corazón. Se algunha proba máis fixer falta, non hai outra mellor ca oílo a el mesmo recitar algúns dos seus poemas no valiosísimo documental *Nimbos de poesía*, que o seu amigo Xulio Xiz fixo sobre el en 1987²: *Que o sol siga o seu rego deica o mesmo cadullo*, di alí o propio Díaz Castro (min. 25:45, coas dúas secuencias vocálicas marcadas resoltas en [ɔ]).

Esta atención aos pequenos detalles revela unha consciencia e unha sensibilidade lingüísticas pouco comúns, e que resulta totalmente coherente co resto dos recursos lingüísticos utilizados. Uns recursos de gran sobriedade, sen artificios. Unha adxectivación escasa e precisa, que dá protagonismo aos nomes das cousas comúns, as palabras do vivir de cada día no mundo en que se criou: a labranza, a vida e a paisaxe da súa parroquia: *os bois, arar, os cómbaros, o río, o machado...*

Dise que Díaz Castro canta as cousas pequenas, a *herba pequerrechiña que con medo sorrí, o paporroibo, a flor da pudia, o canto das laverças, o orballo...* E é verdade. Mais tamén dos reloxos *bois que aran, que pacen, que remoen*, das *pedras que brincan da canteira, que berran e que se converten en altas torres, carros que cantan cargados de pedras, do calado e forte arado, do duro machado que cerna a póla*. E do *sol, enterrado na Corda hastra a metá, e da lúa que enterra as súas cornas tras de Arxán*. E sobre todo, da *luz, da sede de luz, e da sombra, e do tempo: o río!*

Todos son elementos do contorno da vida na aldea, e na aldea do Vilariño, máis concretamente. Mais non hai apenas paisaxismo, se tal no poema “Esmeralda” ou en “Terra sucada”: *¡Terra sucada, poema / de cen versos na outonía!* Pero incluso así sempre hai un significado transcendente. Porque o que define, ao meu ver, o labor poético de Díaz Castro é que se serve de cousas e de palabras comúns e cotiás para crear unha poesía de fondas emocións e de alta espiritualidade, co sentimento relixioso presente en moitos dos poemas.

E iso lógrao, dunha maneira única, a través de imaxes potentísimas, utilizadas como símiles ou metáforas, coa tenrura do *paporroibo que nos días de gran neve se acurrucha cantando nas soleiras dos labregos*, pero tamén coa angustia da *sombra moura do machado na galla*, ou coa contundencia con que pecha a primeira estrofa de Penélope: *Aran os bois e chove*.

Arar, o arado, a rella, o rego, o cadullo... elementos dos que se serve maxistralmente para construír metáforas de forza inusitada:

2 Pode verse en <https://vimeo.com/87852135>, ou en <http://www.crtvg.es/cultural/especiais/nimbos-de-poesia> (última consulta: abril 2014).

Que o sol siga o seu rego deica o mesmo cadullo,
a derradeira rella do tempo en carne viva,

Calquera que, coma min mesmo, se criase nunha aldea antes do final dos anos 60 comprende o sentido, e o sentimento, da breve narración que pecha o poema “Cortina”:

Morreu. Os bois volveron a pacer
e tralo arado as pegas a brincar..

Hoxe xa só a través de descrições etnográficas se pode saber que quere dicir *enfundir cruces de loureiro nos trigos*, mais o significado dese acto, dunha relixiosidade popular e posiblemente de fondo pagán, tamén é inmediato para os que algunhas vez o vimos facer. Non obstante, o poder evocador da maioría das súas imaxes é intemporal:

Treman no budio escuro bágoas,
rola unha estrela, dorme o can.

Ou:

O río está deitado coma un boi remoendo,

Esta presenza do cotián nas realidades, nas imaxes e nas palabras non se contradí co feito de que escriba nunha lingua literaria. É unha lingua literaria depurada á que incorpora o léxico do seu mundo familiar. Non pretende cegarnos coas palabras, senón que logra que as palabras cotiás aparezan con naturalidade asociadas a ideas transcendentales. Da súa lingua sae a imaxe dun poeta que se sitúa na escala humana, que nos mira aos ollos desde a nosa altura, para levarnos e elevarnos a cumios insospitados.

CABO

É a súa, por tanto, unha lingua sobria, serena, pausada, esencial, coa que consegue magníficos achados expresivos. Creo que acerta Miro Villar (2014) cando di: “É duro e descarnado o idioma se se compara co habitual na lírica galega, pero poucos poetas galegos empregaron un idioma máis expresivo, natural e maxistralmente escollido”. A lingua adecuada e eficaz para o seu propósito poético, e coherente con el mesmo e coa súa xente. Coherente coa súa obra e coa súa vida.

No poema “Coma brasas”, situado no “Pórtico” do libro, declara:

Alumarei con fachas de palabras,
 ancho herdo meu, o mundo que me deron.
 Eí están, coma brasas contra a noite,
 as vellas cousas, cheas de destinos.

E abofé que o logrou. Alumou o mundo que lle deron, e con esas brasas alumou tamén o noso mundo e a nosa lingua, que el sentía tan súa.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALGa 1995 = García, Constantino *et alii* (1995): *Atlas Lingüístico Galego. Volume II: Morfoloxía non verbal*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega / Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- ALGa 1999 = García, Constantino *et alii* (1999): *Atlas Lingüístico Galego. Vol. III: Fonética*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega / Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Díaz Castro, Xosé María (2014a): *Nimbos*. Vigo: Galaxia. 3ª edición. Limiar e edición de Luís González Tosar.
- (2014b): *Epistolario*. Vigo: Galaxia. Edición de Armando Requexo.
- Fernández del Riego, Francisco (1955): *Escolma de poesía galega. Vol. 4: Os contemporáneos*. Vigo: Galaxia.
- Fernández Rei, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- González Tosar, Luís (2014): “Crónica dun deslumbramento”, en Xosé María Díaz Castro, *Nimbos*. Vigo: Galaxia, 9-21.
- Regueira Fernández, Xosé Luís (1987): “O galego de *Nimbos*”, en *Homenaxe a Xosé María Díaz Castro*. Guitiriz: Asociación Cultural Xermolos, 85-102.
- Risco, Vicente (1934): *Mitteleuropa. Impresións d’unha viaxe*. Santiago de Compostela: Nós.
- TILG = Santamarina, Antón (coord.): *Tesouro informatizado da lingua galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <http://ilg.usc.es/TILG/>. Última consulta: abril 2015.

- Villar, Miro (2014): “Unha lectura crítica de *Nimbos* no centenario de Xosé María Díaz Castro”, *As crebas* 19/II/2014 (bitácora de Miro Villar, <http://crebas.blogaliza.org/2014/02/19/unha-lectura-critica-de-nimbos-no-centenario-de-xose-maria-diaz-castro/>). Última consulta: abril 2015.
- Xiz Ramil, Xulio (dir.) (1987): *Xosé María Díaz Castro. Nimbos de poesía*. Lugo: Ophiusa, 1991. 1 videocasete (VHS) (30 min.).